

**ДІЯЛЬНІСТЬ РЕДАКЦІЙНОЇ КОМІСІЇ МІНІСТЕРСТВА ВНУТРІШНІХ  
СПРАВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ОЦІНЦІ ПРЕДСТАВНИКІВ  
ГРОМАДСЬКОСТІ ТА ЛІБЕРАЛЬНОЇ ПРЕСИ (КІНЕЦЬ ХІХ –  
ПОЧАТОК ХХ СТ.)**

*У статті йде мова про оцінку представниками громадськості та ліберальної преси Російської імперії кінця ХІХ – початку ХХ ст. діяльності Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ. Автор аналізує основні положення проекту аграрної реформи, запропонованого Редакційною комісією, наголошує на тому, що тогочасна громадськість, преса пильно стежили за результатами її роботи, публічно їх коментуючи. Зроблено висновок, що у цілому проект Редакційної комісії не був позитивно схвалений та сприйнятий ліберальною пресою та громадськістю. На його підтримку висловилися лише проурядові періодичні видання, що ще раз доводить те, що запропоновані реформи серйозно дисонували із тими соціально-економічними та суспільно-політичними процесами, які набирали потужних обертів у Російській імперії на початку ХХ ст.*

**Ключові слова:** Редакційна комісія, Російська імперія, аграрне питання, громадськість, ліберальна преса, аграрна політика.

Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. в Російській імперії надзвичайно актуалізувалось аграрне питання. Це було зумовлено тим, що у зазначений період у промисловості відбувались потужні модернізаційні процеси, з якими ситуація на селі різко контрастувала. Подальший розвиток країни безпосередньо залежав від кардинальних зрушень в аграрному секторі, тому аграрне питання перебувало у центрі постійної уваги урядовців.

Про те, що аграрне питання у другій половині XIX – на початку XX ст. перебувало у фокусі постійної уваги урядових кіл говорить і створення урядом різних надзвичайних комісій. На них, зазвичай, покладалося завдання з перегляду попереднього законодавства про селян відповідно до соціально-економічного та суспільно-політичного розвитку країни. Однією з таких стала Редакційна комісія Міністерства внутрішніх справ (далі – Редакційна комісія) під головуванням товариша міністра внутрішніх справ О.С. Стишинського. Матеріали для Редакційної комісії готували співробітники Земського відділу МВС, зокрема його начальник В.І. Гурко.

Питання створення та діяльності Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ розглядалося у працях Є.М. Бруснікіна [1], В.В. Леонтович [2], Л.В. Нестерової [3], М.С. Симонової [4], С.М. Сидельникова [5], І.К. Щербакової [6], та ін. Однак загалом вище означена проблема ще не дістала достатньо повного висвітлення, а тому стала предметом нашого аналізу. Автор статті ставить за мету дати оцінку діяльності Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ Російської імперії представниками громадськості та ліберальної преси кінця XIX – початку XX ст.

Витоки Редакційної комісії чітко прослідковуються з 1893 р. У своїй еволюції вона пройшла декілька етапів, які тісно пов'язані з діяльністю на посаді Міністра внутрішніх справ Російської імперії таких постатей, як І. Дурново, Д. Сипягін, пізніше – В. Плеве.

Кожний із зазначених етапів мав свої особливості. Ця специфіка зумовлювалася такими факторами. По-перше, загальною суспільно-політичною та соціально-економічною ситуацією в країні. По-друге, актуальністю аграрного питання для правлячої династії та політичної еліти. По-третє, ідейно-змістовим наповненням інтелектуального поля російського істеблішменту стосовно аграрного питання та інтересів держави.

Були окреслені чотири основні напрямки, над якими повинні були працювати члени Редакційної комісії:

- 1) селянське громадське управління;

- 2) землекористування і цивільні права селян;
- 3) громадське господарство селян;
- 4) волосний суд [7, арк. 190-212].

Темпи та напрямки роботи Редакційної комісії кардинально змінилися навесні 1902 р. 2 квітня 1902 р. за дорученням бойової дружини есерів студент С. Балмашов п'ятьма пострілами застрелив Д. Сипягіна. Смерть Міністра внутрішніх справ викликала серйозний суспільно-політичний резонанс. Новим Міністром внутрішніх справ Микола II призначив В. Плеве.

Урядова аграрна політика, на думку В.Плеве, мала відповідати таким принципам:

- 1) станова окремішність селянства та у зв'язку з цим особливий порядок управління селянами;
- 2) невідчужуваність селянських надільних земель;
- 3) недоторканість основних форм селянського землекористування від будь-яких насильницьких змін [7, арк. 190-212].

Ці ж принципи були покладені ним і в основу діяльності Редакційної комісії. Мета діяльності цього органу, також сформульована В. Плеве, відповідала зазначеним вище принципам. На думку Міністра внутрішніх справ, вона полягала у тому, щоб розробити постійні правила, які б сприяли зміцненню порядку, безпеки та добробуту селянського життя [7, арк. 133.]. Водночас акцент робився на тому, що мова йде не про кардинальні зміни у соціально-економічному та правовому становищі селян, а про упорядкування, виправлення, розвиток правил, які оберігають теперішній поземельний устрій селян, їхнє правове та соціально-економічне становище [8, с. 15].

Восени 1903 р. Редакційна комісія завершила роботу над законопроектом аграрної реформи. Було підготовлено нове Положення про селян. Основним принципом цього положення із-поміж інших визнавався принцип наділення усього селянства землею, який члени Редакційної комісії розуміли як «створення сільського населення, забезпеченого у своїх потребах особливим,

дарованим йому земельним фондом» [8, с. 11]. Також пафосно проголошувалося, що нове Положення буде діяти «багато років».

Члени Редакційної комісії запропонували уряду рахуватися з майновою диференціацією селян як із закономірним процесом капіталізації аграрного сектора економіки. У документі йшлося: «Явище це настільки природне (тобто майнова диференціація – автор), що перешкоджати йому ... означало б суперечити основним началам економічного життя, в якому ... саме нагромадження багатства є могутнім знаряддям накопичення господарського та культурного прогресу народу» [9, 451].

Автори нового Положення вважали, що заможні селяни найперше і найбільше зацікавлені в охороні інституту власності, а відповідно і держави. У зв'язку з цим рекомендувалося не перешкоджати зростанню чисельності заможного селянства [9, 451]. Водночас такий підхід не означав і активної державної підтримки цій категорії селянства.

Стосовно малозаможного селянства, нове Положення не відходило від ідей 1880-х – 1890-х рр. Держава повинна була захищати «слабкі елементи» села від «натиску на них людей, наділених великою енергією, а іноді й нерозбірливістю у досягненні поставленої мети» [8, с. 14-15]. Найбільшою загрозою для економічно малозаможних селян члени Редакційної комісії вважали обезземелення. Своє бачення ситуації вони обґрунтовували двома положеннями. По-перше, це призводило до пролетаризації селян, тобто зменшення чисельності верстви, на яку покладалася місія охорони династії та трону. По-друге, промислових потужностей було замало, щоб задовольнити реальну потребу у працевлаштуванні обезземелених селян [9, с.451].

Ураховуючи наведене вище, проектом передбачалося створення умов для остаточного відриву від землі лише незначної частини селянства. Решта – більшість селянського миру – утримувалася на селі низкою законодавчих актів. Гарантом від пролетаризації селян вважався надільний фонд. Саме тому надільні землі проголошувалися невідчужуваними.

На наш погляд, ідейно-змістове наповнення проекту законодавства про селян повністю відобразило назву інституції, яка його розробила. Прагнення членів Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ узгодити консервативну аграрну політику уряду з капіталістичними трансформаціями, залишаючи незмінними принципи 1880-х – 1890-х рр., зумовили еkleктичний характер запропонованих ними законодавчих ініціатив.

Саме община розглядалася як інститут, спроможний захистити інтереси найбільшого селянства, відвернути процес його пролетаризації, і відповідний сучасному рівню селянського господарювання. Але досконалішою формою господарювання, яка мала велике майбутнє, був визнаний хутір. Проект передбачав зняття деяких обмежень, які перешкоджали виходу з общини. Таким чином, автори проекту збиралися сприяти вирішенню проблеми малоземелля та обмежити вихід селян з общини. Прославляючи хутірську систему господарства, вони виступали проти індивідуальної селянської власності на землю, віддаючи перевагу колективній – сімейній або общинній формам власності. Основні положення проекту дали привід для різкого його засудження навіть у правлячих колах.

Окрім іншого, голова Земського відділу Міністерства внутрішніх справ В.І. Гурко пропонував реорганізувати волосний схід. Він мав стати малочисельнішим. До участі у його роботі залучалися обрані від волості делегати [10, с. 230-231]. Передбачалося укрупнення волості шляхом злиття дрібних в одну одиницю. У майбутньому такі укрупнені волості мали стати основою для дрібної земської одиниці [11, с. 201].

Пропозиції авторів проекту з перегляду положень про волосний суд не спрямовувалися на докорінну зміну селянського судочинства. Здебільшого вони стосувалися посилення контролю держави за селянами, покращення становища державних службовців. Лібералізація системи покарань за селянські проступки кардинально позитивно не позначалася на загалом безправному становищі селян. Принципова позиція членів Редакційної комісії на посилення станової окремішності селян знайшла відображення у тому, що не відбулося

інтеграції законодавства про селян у загальноімперський правовий простір. Правовий статус селян залишався на низькому рівні.

Тогочасна громадськість, преса пильно стежили за результатами роботи Редакційної комісії, публічно їх коментуючи. Так, наприклад, ліберально налаштована преса, зокрема «Вісник права», піддали критиці проект В. Гурко. Вони закидали його автору непослідовність у відстоюванні принципу всестановості. Свою критику ліберали будували на протиріччі, яке містилося у проекті стосовно визнання волості суцільною одиницею та обмеженням складу колишніх податних станів. Сучасне життя, – йшлося у статті, – «вимагає нові форми, а замість них проект комісії містить лише дріб'язкові доповнення» [12].

Критикувалися також суперечності, що мали місце у змісті положень пояснювальної записки та самого проекту В. Гурко. Насамперед йшлося про таку фразу пояснювальної записки: «... Ті інтереси справи, які доручаються волосним общинам, є інтересами общинного господарства та правління; у цьому сенсі волосна організація має певні риси земської організації, а тому належність до волосних общин має визначатися наявністю власності на майно у межах волості» [11, с. 205]. Дописувачі ліберального «Вісника Європи» увагу акцентували на тому, що з вищенаведеного можна зробити один логічно обґрунтований висновок: «... волость ... повинна бути всестанова, однак Редакційна комісія, не пояснюючи нічого, обмежує склад общини особами податних станів» [13].

В одній із статей, опублікованій у «Новому часі», йшлося про те, що «у народі формуються паростки нищівного соціалізму, оскільки умови та порядки общинного побуту передбачають існування лише общинної власності, а не індивідуальної» [14]. «Російське багатство» безапеляційно стверджувало, що проект нового Положення спрямовується на штучне розшарування селян, збереження общини [15, с. 29].

На думку Г. Євреїнова, проекти Редакційної комісії не вирішували аграрного питання. Він вважав, що надмірний протекціонізм держави над селянами суперечить основним принципам державного права, применшує

справжні роль та значення держави. Вирішити аграрне питання можливо лише шляхом проведення аграрної реформи, яка б ґрунтувалася на ліберальних засадах епохи Олександра II. Г. Євреїнов був прихильником ідеї звільнення селян від усіх обмежень їхньої особистої свободи, що ще зберігалися, зрівняння їх у громадянських правах із іншими верствами імперського соціуму. До тих пір, поки цього не станеться, – переконував автор, – аграрне питання завжди буде актуальним, потребуючим чергового вирішення [16, с. 5, 17].

В. Розенберг, детально аналізуючи проект нового Положення у частині, що стосувалася волості, однозначно розкритикував його авторів. Під сумнівним було поставлено наріжний камінь ідеологічної змістової проекту нового Положення – «адміністративна опіка над закладами общинного управління». За його словами, «помилковість основного начала ... чітко простежується в логіці його викладу». Передбачувану проектом «волость», на його думку, не можна назвати селянською. «Швидше за все, – підсумовував дослідник, – вона заслуговує на те, щоб її називали кріпосною або підначальною, тобто такою, що не самоуправляється, а нею керує начальствующий над нею представник повітової адміністрації» [17, с. 315, 325, 328].

В унісон думкам В. Розенберга лунали роздуми А. Мануїлова щодо общинного землеволодіння. Він, зокрема, звернув увагу на те, що члени Редакційної комісії без змін залишили принципи, на яких ґрунтувалося общинне землеволодіння відповідно до законів 1893 р., «змінивши лише окремі умови їхнього застосування». Узагальнюючи зміст усіх законодавчих проектів, розроблених колегами В. Плеве і О. Стишинського, А. Мануїлов цілком слушно, на нашу думку, вважав, що їхня основна ідея – «збереження юридичної окремішності селян із підлеглистю земським начальникам суперечить вимогам життя, думці незаангажованих знавців селянського побуту». На його переконання, варто було селянина визнати «дорослою людиною», яка компетентна вирішувати справи, що стосуються його соціально-економічного та правового буття. «Вести в адміністративних помочах багатомільйонну масу – бюрократична утопія, що зумовлює спотворення життя» [18, с. 329, 347].

Міщанин І. Зайцев був ще відвертішим у своїх судженнях стосовно проекту нового Положення. У листі на ім'я імператриці Олександри Федорівни він писав: «Я бачу, заснована комісія для розробки проекту про покращення побуту селян віднайшла такий спосіб відокремлення бідних селян від багатих, що ця реформа зумовить не покращення становища селян, а крадіжки, грабунок, розбій» [19, арк. 3].

Якщо позицію ліберально налаштованої преси та дослідників можна пояснити їхнім несприйняттям консерватизму і у такий спосіб певною мірою виправдати зміст нового Положення, то ставлення до нього представників політичної еліти імперії однозначно переконує в архаїзмі законодавчих ініціатив Редакційної комісії. У правлячих колах, зрозуміло, що за винятком наближених до В. Плеве осіб, результати роботи інституції, очолюваної О. Стишинським, не були позитивно схвалені та сприйняті. Відгукуючись на проект, Міністр юстиції М. Муравйов писав: «Новий закон ставить за мету остаточно закріпачити селян, остаточно віддалити їх та усамітнити від інших станів. Їх хочуть скинути у прірву. У них будуть своя влада, свій суд, свої закони. Під час публічного обговорення проекту здійснювся б галас невдоволення». Подібно на адресу проекту Редакційної комісії висловився і військовий міністр О. Куропаткін: «Закони, розроблені у Міністерстві внутрішніх справ, немов би на основі закону 19 лютого 1861 року, проте по суті селян хочуть відокремити стіною від усіх інших станів і під приводом охорони ще раз закріпачити» [20, с. 84, 86].

Щоб підготовлений Редакційною комісією документ не мав чисто відомчого характеру, В. Плеве на початку 1904 року розпорядився передати його для обговорення в губернські наради, створені з «найгідніших діячів, наділених громадською довірою». До них увійшли місцеві чиновники, земці та землевласники.

Більшість соціального складу губернських нарад становили продержавно налаштовані чиновники та представники дворянства. Таким чином, наміри залишити незмінними принципи, відображені у проекті нової аграрної



політики, розробленому Редакційною комісією Міністерства внутрішніх справ, маскувалися офіційним закликem «всебічно та ретельно їх розглянути». Міністерство внутрішніх справ забезпечило цілковитий контроль за діяльністю губернських нарад.

Діяльність губернських нарад властям не вдалося утаємничити, як це передбачав Д. Сипягін. Вона теж була предметом уваги преси, політиків, громадських діячів. Так, ліберально налаштована преса критикувала губернські комісії за їхній склад. «Вісник Європи» вважав, що губернські наради висловлюють думку не місцевих діячів, зважаючи на їхній соціальний склад, думку місцевої адміністрації [21, с. 349]. Натомість «Московські відомості» «Труди Редакційної комісії» визнали «правильною та енергійною відсічю ворогам становості та окремішності селян» [22].

Правову оцінку результатам діяльності губернських нарад намагався висловити «Громадянин». На його сторінках піддавалася сумніву доцільність тотальної опіки держави над селянами. Проект Редакційної комісії критикувався і за нерішучість звільнити общину від безземельних. Натомість пропонувалося змінити закон 1893 р., дозволивши селянам закладати надільну землю для отримання ними дешевого кредиту. Вивільнення общини від малоземельних селян рекомендувалося зробити шляхом дозволу останнім продавати свої наділи своїй общині. Обезземелених селян передбачалося переселяти до Сибіру, допомагаючи їм придбати землю через Селянський банк [23].

Ліберально налаштована «Російська думка» спростувала позицію Редакційної комісії, яка, начебто, готуючи проект нового Положення, керувалася ідеями Великої реформи 1861 р. Вона довела, що обстоювання станової окремішності селян безпосередньо суперечить ідейному полю епохи Олександра II [15, с. 25-26].

Дописувач «Нового часу» доводив, що передбачена проектом Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ станова окремішність селян є

невигідною ні селянам, ні державі. Вона містить небезпеку цивільному розвитку держави [15, с. 24].

Найкурйознішою критикою результатів діяльності губернських нарад відзначилася «Революційна Росія». Вона авторам проекту нового Положення закидала неправильність їхніх намірів щодо руйнації общини. Останню вона проголошувала «корінним началом» російського народного життя, яке суперечить «буржуазно-капіталістичному культу приватної власності» [24]. Парадокс полягав у тому, як ми вже писали про це вище, що общинне начало у селянському житті проектом Редакційної комісії лише зміцнювалося.

Отже, преса, громадськість, скориставшись «весною російського життя» за П.Д. Святополк-Мирського отримала змогу критикувати на власний розсуд результати діяльності Редакційної комісії та губернських нарад. Не завжди критика була обґрунтованою. Однак у цілому проект Редакційної комісії не був позитивно схвалений та сприйнятий ліберальною пресою та громадськістю. На його підтримку висловилися лише проурядові періодичні видання.

Це ще раз підтверджує висновок про те, що принципи, покладені в основу роботи Редакційної комісії, не суперечили концепції державного протекціонізму над селянами, сформованій за царювання Олександра III. Вадою цих поглядів було те, що вони серйозно дисонували із тими соціально-економічними та суспільно-політичними процесами, які набирали потужних обертів у Російській імперії на початку XX ст. Замість того, щоб «випустити пар» і спрямувати селянську суспільно-політичну активність у вигідне для династії продержавне річище, ставку зробили на «закручування гайок» із незначним послабленням для малочисельної категорії селян.

### **ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА**

1. Брусникин Е.М. Подготовка закона 14 декабря 1893 г. о неотчуждаемости крестьянских надельных земель / Е.М. Брусникин // Ученые записки Горьковского гос. ун-та. Сер. ист. – филол. 1964. – Т. 1. – Вып. 72. – С. 345 – 374.
2. Леонтович В.В. История либерализма в России 1762 – 1914. / В.В.Леонтович. – М.: Русский путь, Полиграфресурсы, 1995. – 550 с.

3. Нестерова Л.В. Вопрос о крестьянском надельном землевладении в Редакционной комиссии Министерства внутренних дел (1902 – 1904 гг.) / Л.В. Нестерова // Научные доклады высшей школы. – 1960. – № 2. – С. 76 – 92.
4. Симонова М.С. Кризис аграрной политики царизма накануне первой российской революции. / М.С. Симонова. – М.: Наука, 1987. – 254 с.
5. Сидельников С.М. Аграрная политика самодержавия в период империализма. / С.М. Сидельников. – М.: Издательство Московского университета, 1980. – 289 с.
6. Щербакова И.К. Особое Совещание о нуждах сельскохозяйственной промышленности и Редакционная комиссия Министерства внутренних дел как альтернативные центры обсуждения крестьянского вопроса в начале XX века (1902 – 1905 гг.). / И.К. Щербакова. – Дисс... к.и.н. – М., 2003. – 282 с.
7. РДИА. – Ф. 1291. – Оп. 122. – Спр. 70. – Ч. 1. – Арк. 190 – 212.
8. Труды Редакционной комиссии по пересмотру законоположений о крестьянах: В 6-ти т. Т. I. – СПб., 1903. – 641 с.
9. Труды Редакционной комиссии по пересмотру законоположений о крестьянах: В 6-ти т. – Т. V. – СПб., 1903. – 631 с.
10. Труды редакционной комиссии по пересмотру законоположений о крестьянах: В 6-ти т. – Т. II. – СПб., 1903. – 263 с.
11. Гурко В. И. Черты и силуэты прошлого: правительство и общественность в царствовании Николая II в изображении современника / В.И. Гурко. – М. : Новое лит. обозрение, 2000. – 808,[1] с., [8] л.ил., портр. ; 22 . – (Россия в мемуарах / под ред. А.И. Рейтблата).
12. Вестник права. – 1904. – № 2.
13. Вестник Европы. – 1904. – № 2.
14. Новое время. – 1903. – 3 ноября. – № 297.
15. Отзывы печати на труды Редакционной комиссии по пересмотру законоположений о крестьянах. – СПб., 1905. – 360 с.
16. Евреинов Г.А. Крестьянский вопрос в трудах образованной в составе Министерства Внутренних Дел комиссии по пересмотру законоположений о крестьянах / Г.А. Евреинов. – СПб., 1904. – 17 с.
17. Розенберг В. Проекты Редакционной комиссии по пересмотру законодательства о крестьянах / В. Розенберг // Очерки по крестьянскому вопросу. Собрание статей под ред. А.А. Мануилова. – М., 1905. – С. 311–328.
18. Мануилов А.А. Общинное землевладение / А. А. Мануилов // Очерки по крестьянскому вопросу. Собрание статей под ред. А.А. Мануилова. – М. Изд. Д.С.Горшкова, 1905. – С. 329–348.
19. РДИА. – Ф. 1291. – Оп. 122. – Спр. 70. – Ч. 1. – 271 Арк.
20. Дневник А.Н. Куропаткина // Красный архив. – 1922. – т. 2. – С. 5–117.
21. Вестник Европы. – 1904. – Т. 9. – 420 с.
22. Московские ведомости. – 1904. – № 26.
23. Гражданин. – 1905. – № 99.
24. Революционная Россия. – 1904. – № 53.

**Священко З.В. Деятельность Редакционной комиссии Министерства внутренних дел Российской империи в оценке представителей общественности и либеральной прессы (конец XIX – начало XX в.)**

*В статье идет речь об оценке представителями общественности и либеральной прессы Российской империи конца XIX – начала XX в. деятельности Редакционной комиссии Министерства внутренних дел. Автор анализирует основные положения проекта аграрной реформы, предложенного Редакционной комиссией, отмечает, что тогдашняя общественность, пресса пристально следили за результатами ее работы, публично их комментируя. Сделан вывод, что в целом проект Редакционной комиссии не был положительно одобрен и воспринят либеральной прессой и общественностью. В его поддержку высказались только проправительственные периодические издания, что еще раз доказывает то, что предложенные реформы серьезно диссонировали с теми социально-экономическими и общественно-политическими процессами, которые набирали мощные обороты в Российской империи начала XX в.*

**Ключевые слова:** Редакционная комиссия, Российская империя, аграрный вопрос, общественность, либеральная пресса.

**Svyaschenko Z. Activities Editorial committee Ministry of internal affairs of the Russian Empire in assessment the representative public and liberal press (late XIX – early XX centuries).**

*The article refers to the assessment representative by the public and press liberal Russian Empire of the late XIX – early XX century activities Editorial Committee of the Ministry of Interior affairs. The author analyzes the main provisions of the draft agrarian reform, proposed of Editorial committee stresses that the public of that time, press closely monitor the results of its work publicly commenting on them. The conclusion is that the whole project of Editorial committee was not approved positively and perceived liberal press and the public. In his expressed support only pro-government periodicals, which once again proves that the*

*proposed reforms seriously dysonuvaly with those socio-economic and socio-political processes that are recruited strong momentum in the Russian Empire in the early twentieth century.*

**Keywords:** *Editorial committee, Russian Empire, the agrarian question, the public, the liberal press.*